

”Hva gjorde første verdenskrig med Europa, og hva kan vi lære av denne krigen i dag?”

Foredrag holdt under minnemarkering i Mandal 9.11.2008, av Bjørn Tore Rosendahl, undervisningsleder, Stiftelsen Arkivet

Takk for invitasjonen. Vanligvis snakker vi ved Stiftelsen Arkivet om hvordan vi kan lære andre verdenskrig. Det var derfor en fin utfordring å sette seg litt mer inn i den første verdenskrig. Det første som slår en når man leser om denne krigen, er de voldsomme slagene med de ufattelige høye tapstallene. Er det noen som har hørt om Operation Mikael? Jeg hadde heller ikke det før jeg nylig leste om den. Under Tysklands siste desperate våroffensiv i 1918, førte denne operasjonen til at nær en halv million soldater ble drept – kun i løpet av noen få dager. Under D-dagen i andre verdenskrig – som vi alle har hørt om – ble til sammenlikning omkring 10.000 soldater drept. Mer kjent fra første verdenskrig er nok slagene ved Verdun og Somme. Disse slagene alene krevde til sammen over 1,5 millioner menneskeliv. ”Den Store Krigen” er i Storbritannia og Frankrike ikke 2. verdenskrig – men den første. En hel generasjon med unge menn ble nærmest utslettet etter en krig som ikke er så lett å si hva var for – eller imot for den saks skyld. Slik sett er 2. verdenskrig lettere å plassere. I alle fall sett her fra Norge.

I opptakten og mobiliseringen til første verdenskrig sørget en kombinasjon av patriotisme, idealisme og idyllisering av krig til at mange stolte og ivrig til krigen marsjerte. Men skyttergravskrigens voldsomme slag med tilsynelatende ingen andre følger enn fryktelige tap på begge sider, gjorde at meningsløsheten tok over. Noe som blir tydelig illustrert i filmen ”En dag uten krig” som kanskje flere av dere så på Mandal kino i går. Meningsløsheten erstatter romantiseringen av krig – i alle fall blant de stridende soldatene. 5. februar 1918 skrev en britisk soldat følgende til sin kone:

Kanskje vil du gjerne vite litt om moralen hos mennene her ute. Sannheten er at alle er så lei alt sammen at det nesten ikke er til å holde ut, og ikke en eneste føler et grann av patriotisme lenger. Ingen bryr seg døyten om Tyskland får Alsace, Belgia eller Frankrike for den saks skyld. Det eneste alle mennene ønsker, er få det hele overstått og dra hjem. Det er den ærlige sannheten, og alle som har vært her ute de siste par månedene vil fortelle deg det samme.

Første verdenskrig etterlot seg en generasjon med lemlestedede soldater og familier som hadde mistet sin sønn, ektemann, far eller onkel. I mellomkrigstiden virket disse som en konstant påminnelse om hva krig kan føre til. Dette gjaldt særlig i Frankrike og Storbritannia. Dette er naturligvis en særdeles viktig erfaring og holdning et samfunn kan og bør ha. Men samtidig resulterte dette også i en passiv og unnvikende holdning da Adolf Hitler kom til makten i Tyskland og presset gjennom ulike innrømmelser fra de allierte. Best husker vi nok Münchenforliket i 1938, der den britiske statsminister Chamberlain trodde han hadde sikret fred i vår tid ved å ofre deler av Tsjekkoslovakia, Sudentenland, til Hitler. Dette illustrerer godt hvor vanskelig det faktisk er å lære av historien. Vi ser det tydelig også når det gjelder Norge og de to verdenskrigene. Under første verdenskrig holdt Norge seg utenfor krigen ved å erklære seg nøytral, samtidig som vi ikke må glemme at 1892 norske sjøfolk døde som følge av krigen til sjøs. Men vi slapp krigshandlinger på norsk jord, og siden denne strategien virket så fint, trodde man at nøytralitet ville holde oss utenfor den neste krigen også. Men så skjedde altså ikke – verden, teknologien og politikken hadde forandret seg mellom 1918 og 1940. Det er

slike ting som er lettere å se i etterpåklokskapens klare lys enn når man befinner seg midt oppe i det.

Men la oss gå litt tilbake til tiden før første verdenskrig. Dette var år preget av optimisme i Europa, og perioden kalles ofte «Den vakre epoken». Det ble gjort store vitenskapelige gjennombrudd innenfor medisin, teknologi - og ikke minst kommunikasjon. Bil, fly, kino, undergrunnsbaner i byene og telefoner ble oppfunnet og tatt i bruk. Over hundre år før Internettets gjennombrudd sørget utbyggingen av kabeltelegrafene for å knytte folk sammen over lange avstander, på tvers av landegrenser og kontinenter. Handelen mellom landene blomstret også og gjorde stater gjensidig avhengige av hverandre. Vi kan si at også dette var en globaliseringens tidsalder.

Videre var det også en tid for demokratisering, med utvidelser av stemmeretten for både menn og kvinner i mange land. Sammen med økt levestandard bidro alle disse utviklingstrekkene til den sterke optimismen på begynnelsen av 1900-tallet. Det er nesten påfallende hvor godt denne beskrivelsen også passer på vår tid etter murens fall i 1989. Men det er selvsagt mye som skiller også. La oss se litt nærmere på hvordan det kunne gå så galt likevel i 1914, på tross av all optimisme og fremtidstro i «Den vakre epoken».

Den siste krigen i Europa mellom to av stormaktene var i 1870-1871, da Preussen ydmyket Frankrike og det tyske keiserriket ble proklamert. Årene etterpå var preget av stabilitet mellom de europeiske stormaktene - i Europa. Men i Afrika og Asia drev stormaktene en intens maktkamp for å sikre seg kolonier som særlig skulle sørge for råvarer som industrialiseringen i Europa trengte. Dette var imperialismens tidsalder. Eventuelle opprør ble slått hardt ned. «Den vakre epoken» omfattet altså ikke folkene i Afrika og Asia.

Men gradvis ble sentrum for maktkampen flyttet tilbake til Europa. Kriser i Marokko og kriger på Balkan bar bud om en storkrig som til slutt virket uunngåelig. En sterk militaristisk holdning i mange land gjorde at militære løsninger ble sett på som de beste måter å håndtere kriser på. Dette er ikke tid og sted for en grundig gjennomgang av allianser og krigsplaner som bidro til at noen skudd i Sarajevo kunne utløse en verdenskrig. Men jeg vil peke på noen underliggende faktorer som spilte inn. «Den vakre epoken» hadde brakt mange nye viktige maskiner og apparater, men ikke et instrument som kunne regulere forholdene mellom statene og hindre krig. Et halvhjertet forsøk på dette ble gjort etter første verdenskrig med Folkeforbundet, men det var først med etableringen av FN i 1945 at verden lyktes her. (I alle fall til en viss grad.)

Videre var det tre imperier i Europa som vaklet og som stod for fall: Russland, dobbeltmonarkiet Østerrike-Ungarn og det Osmanske riket - for øvrig kalt Europas syke mann i forkant av krigen. Alle disse imperiene slet allerede før den store krigen satte i gang. Men krigen førte til deres oppløsning – oppløsninger vi fortsatt ser følger av den dag i dag.

Jeg nevnte i sted at økt levestandard var en av grunnene til benevnelsen «Den vakre epoken». Men dette gjaldt først og fremst overklassen eller den rike del av befolkningen som ble enda rikere. Industrialiseringen skapte en ny klasse, arbeiderklassen, som med elendige arbeidsforhold, sosiale problemer og dårlige avlønninger ikke fikk ta del i den samme velstandsutviklingen. Slik var det i mange land, men det var i tsar-Russland at revolusjonen kom, i 1917 utløst av landets deltakelse i første verdenskrig. Revolusjonen og opprettelsen av verdens første sosialistiske land, Sovjetunionen, skulle påvirke en hel verden i 70 år framover. Det er ofte fristende å spørre om hva som ville skjedd hvis og dersom... I dette tilfellet er det

nærliggende å spørre hvordan resten av århundret ville sett ut uten en russisk revolusjon. Ville vi da f.eks. fått en kald krig? Vel, det er umulig å gi et klart svar på. Men den russiske revolusjon var uten tvil en av de viktigste følgene av «Den store krigen».

Kriger har en tendens til å forløse eller framskynde prosesser som allerede er i gang. Dette gjaldt også oppløsningen av dobbeltmonarkiet Østerrike-Ungarn (det Habsburgske riket) og det Osmanske riket med hovedsete i nåværende Tyrkia. Disse to rikene hadde i århundrer kjempet og delt Balkan mellom seg. Og det var derfor ikke tilfeldig at skuddene som utløste krigen nettopp falt på Balkan. Imperier i fall medfører ofte krig. Og krigene vi så på Balkan på 1990-tallet har klare røtter tilbake til denne perioden og oppløsningen av disse imperiene. Jeg tror det var utenriksredaktøren i Vårt Land som på et tidspunkt på halvt alvor faktisk ønsket det Habsburgske riket tilbake for å sikre stabilitet og fred på Balkan. Nå er det kanskje EU som må forsøke å spille en slik rolle i stedet.

Hvis vi beveger oss fram til avslutningen av første verdenskrig, er Versailles-freden og dets tøffe krav overfor Tyskland noe som har fått mye oppmerksomhet i ettertiden. Dette fordi det har vært ansett som en av hovedgrunnene til at man fikk en ny verdenskrig bare 20 år senere. Versailles-traktaten ydmyket Tyskland gjennom krav og innrømmelser knyttet til økonomiske erstatninger, territoriale avståelser og begrensinger på militære styrker. Her kommer vi inn på dilemmaer knyttet til hvordan man oppnår varig fred og forsoning etter krig og konflikt. Er f.eks. straff et riktig virkemiddel? Gir det oppreisning for ofrene? Hvilke andre alternativer finnes i så fall? Det er en lang, interessant og viktig debatt som vi ikke skal gå dypt inn i her. Men Versailles-traktatens følger gir oss sentral kunnskap i dette spørsmålet.

Men dette handler ikke bare om straff eller ikke straff. Det dreier seg om hvilke fortellinger som blir fortalt og hvilke forestillinger som blir stående igjen i folket. For Tyskland var ikke knust i 1918. Utenlandske soldater stod ikke i Berlin da landet kapitulerte 11. november 1918. Dermed kunne ledende militære, og senere nazistene, i etterkant skyldte på politikerne for at de tapte denne krigen. Den såkalte «Dolkestøtlegenden» vokste fram. I tillegg var det også vanskelig for tyskerne å akseptere at de skulle ta det fulle ansvaret for krigen – og svi for dette i etterkant. Dermed blir det helt avgjørende å spørre: Hvilken fortelling blir stående igjen etter en krig? Dette er kanskje et enda viktigere spørsmål enn om man skal straffe eller ikke. I Tyskland så vi at fortellingen som ble stående igjen etter første verdenskrig ga grobunn for å starte en ny krig. Dette er lærdom som er viktig i å ta med oss ved avslutning av konflikter i vår tid – konflikter mellom land, men også på individnivå. Hvilken historie bærer vi videre?

Jeg har lyst til å trekke fram en annen side ved Versailles-freden som ikke har fått like stor oppmerksomhet, men som også er viktig å lære av. Da USA motvillig gikk inn i krigen i 1917, var det med klar målsetting om å rette opp i mange av de forholdene som hadde vært med å bidra til den store krigen. I januar 1918 kom president Wilson derfor med sine 14 punkter som skulle sikre en varig fred i Europa. Et av de viktigste handlet om folkenes selvbestemmelsesrett. Dette skapte store forventninger blant alle Europas folk som ikke hadde sitt eget land. Også i koloniene styrket dette håpet om selvstendighet. Men stormaktene i Europa hadde ikke den samme entusiasmen for prinsippet om selvbestemmelse. Frankrike og Storbritannia ønsket ikke å avvikle sine kolonier. Og i Europa var det heller ikke så lett å tegne et nytt kart basert på hvilket folk man hørte til. Mange folkegrupper i Sentral- og Øst-Europa fikk dermed store, og tildels overdrevne forventninger til nye statsdannelser. Dette ga næring til den nasjonalismen som blomstret opp i mange europeiske land i mellomkrigstiden, og som fascistiske grupper bygget mye av sin oppslutning på.

Hensikten med Wilsons frihetsløfter var gode. Men når de ikke ble fulgt opp av USA selv en gang, gjorde de det kanskje bare vondt verre ved å skape falske forhåpninger. Etter krigen gikk nemlig USA inn i en isolasjonistisk fase igjen. Landet ble ikke en gang med i Folkeforbundet som president Wilson selv tok initiativ til å opprette. Hans store visjoner for Europa og verden ble ikke realisert. I vår egen tid har vi sett eksempler på at USA kanskje har engasjert seg for mye i verden – jeg tenker spesielt på Irak-krigen. Men sett i lyset av den mer isolasjonistiske mellomkrigstiden, trenger ikke mindre engasjement fra supermakten og andre stormakter å være av det gode, det heller.

Hvis vi skal prøve å gjøre en oppsummering av noen av lærdommene fra første verdenskrig, vil jeg trekke fram tre erfaringer. En før, en under, og en etter krigen:

- Fra tiden før krigen vil jeg minne om at den ble kalt «Den vakre epoken». Men hvem var den vakker for? Alle? I eget land, og i andre land? Svarene bør minne oss på at vi spør oss selv det samme når vi selv opplever en vakker epoke med enda høyere levestandard og teknologiske framskritt.
- Fra selve krigen vil jeg trekke fram påminnelsen om at krig først og fremst handler om død, lemlestelser, sykdom, sult og andre lidelser. Første verdenskrig var kanskje den siste krigen hvor det var soldatene det gikk aller hardest utover. Når det kriges i Kongo eller Darfur i dag, er det mest av alt sivile det går utover, kvinner og barn spesielt.
- Skal vi lete etter viktige erfaringer etter fredsslutningen for 90 år siden, så må det være hvor viktig det er å skape forsoning og varig fred etter en konflikt. Slik at man kan unngå det en fransk marskalk profetisk uttalte etter at Versailles-traktaten var undertegnet i 1919: «Dette er ikke en fredsavtale. Det er en 20 år lang våpenhvile.» Hvilken historie bæres videre?, er altså nøkkelspørsmålet.

Er det da mulig å lære av historien? Det tror jeg naturligvis, og det er også det hele Stiftelsen Arkivets virksomhet dreier seg om. Skal man kunne lære av historien, er det helt avgjørende at et mest mulig korrekt bilde av historien kommer fram. Men mer enn å la historiske hendelser brukes som en oppskrift på hvordan man skal handle i dag, tror jeg at våre historiske erfaringer – gode som vonde - heller kan bidra til å gi oss verdier og perspektiver som kan hjelpe oss til å ta valgene vi skal gjøre i fremtiden. Dette var bakgrunnen for at menneskerettighetene ble til i 1948, som er verdier basert på andre verdenskrigs erfaringer. Paal-Helge Haugen uttrykte dette poenget veldig fint da han under avdukingen av fredsmonumentet på Lindesnes i 1997 sa følgende:

"Motstandskampen tok ikkje slutt for femti år sidan. Det krevst av oss at vi lar den halde fram, så vi ikkje lar menneskeforakt og rasisme vekse fram i ly av fienden som aldri kapitulerte. Vår eiga likesæle."